

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

SAYI : 3

İstanbul — 1985

ABDULLÂH İBNU'L-MÜBÂREK VE HADİS İLMİNDEKİ YERİ

Dr. Raşit KÜÇÜK

Hicri II. asrın önde gelen hadis imamlarından biri olan Abdullah İbnu'l-Mübarek İbn Vâdih el-Hanzalî el-Mervezî, 118/736 senesinde Horasan'ın Merv şehrinde doğmuştur¹. Abdullah'ın babası, Türk asıllı bir aileye mensuptur². Harizm'li olan annesinin de, bu şehrin Türk ailelerinden birinin kızı olduğunu bazı kaynaklar tasrih etmiş bulunmaktadır³. Böylece, İbnu'l-Mübarek'in anne ve baba cihetinden Türk olan ilk büyük muhaddislerden biri olduğu anlaşılmaktadır. Künyesi Ebu Abdurrahman'dır⁴.

Özellikle çocukluk yılları hakkında fazla bilgiye sahip olmadığımız İbnu'l-Mübarek'in, gençlik yıllarının da doğduğu yer olan Merv ve Horasan taraflarında geçtiği anlaşılmaktadır. Çünkü o, ilk ilmi seyahatına 23 yaşlarında iken 141/758 senesinde çıkmıştır⁵. Bu zamana kadar kendi bölgesindeki âlimlerden ilim öğrenmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Merv, pek çok ve meşhur alimler yetiştirmiş bir şehirdir. İbnu'l-Mübarek, onlar arasında ilk sırada yer alanlardan biridir. Süfyân İbn Saîd es-Sevrî (161/777). İshâk İbn Rahûye (238/852), Ahmed İbn

1 İbn Kuteybe, el-Maârif, 223; el-Hatibu'l-Bağdâdi, Târihu Bağdâd, X, 154; İbnu'l-Cevzi, Sıfatu's-safve, IV, 134; ez-Zehebî, Tezkiratu'l-huffâz, I, 275.

2 İbnu'l-Cevzi, a.g.e., IV, 134 (Müellif, Abdullah'ın baba ve anne cihetinden Türk oluşunu, göğsünde ve vücudunda fazla kıl bulunmasından da anlamının mümkün olduğuna dikkat çekerek, biyolojik bir hususiyeti de hatırlatmaktadır); el-Cezerî, Gâyetün-nihâye, I, 446.

3 İbnu'l-Cevzi, a.g.e., IV, 134; ed-Diyârbekri, Târihu'l-hamis, II, 332.

4 Bkz. 1 ve 2 nolu dipnottaki kaynaklar.

5 el-Hatibu'l-Bağdâdi, a.g.e., X, 168.

Hanbel (241/855) de şöhreti yaygın olan Merv asıllı imamlar arasındadırlar⁶.

Abudullah İbnu'l-Mübarek, 181/797 senesinin, Ramazan ayının 13'ünde, Fırat nehri kenarında bulunan ve o zamanlar meşhur bir şehir olan Hîr'de vefat etmiştir^{6a}. Onun vefatı, bir cihad dönüşünde olmuştur. İbn Hıbbân el-Bustî ile tarihçi Mes'ûdî, Tarsus'tan Gazveden dönerken vefat ettiğini söylerler^{6b}. el-Leknevî, Sivas'tan gazveden dönerden vefat ettiğini söyler^{6c}. Her iki halde de, bugünkü Anadolu'ya kadar cihada geldiği kesindir.

Tahsil Hayatı ve Hocaları :

İbnu'l-Mübarek, ilim elde etmek için önüne çıkan bütün imkân ve fırsatları değerlendirmeyi bilmıştır. Bu hususiyet, ilim yolcuları için önemli bir meziyettir. Dört bin üstadtan hadis alıp, bunların bin tanesinden rivâyette bulunduğunu kendisi ifade etmektedir⁷. Nuaym İbn Hammad (228/842)'ın nakline göre, İbnu'l-Mübarek'e, «ne zamana kadar ilim talebine devam edeceksin?» denilmiş, o da «inşallah ölünceye kadar» cevabını vermiştir⁸.

İbnu'l-Mübarek'in tahsil hayatı ve hocaları hakkında kronolojik bir liste tanzim etme imkânından mahrumuz. Ancak onun ilim ve özellikle hadis aldığı pek çok meşhur âlim ve muhaddisi tesbit etme imkânı her zaman mevcuttur. İbnu'l-Mübarek'in hayatından bahseden ricâl kitaplarında bunların pek çoğuna rastlamamız mümkün olduğu gibi, günümüze kadar ulaşmış olan eserleri de bizim için önemli bir kaynak olmaktadır.

Onun ilim ve hadis aldığı üstadları arasında Süfyân es-Sevrî (161/777), Süfyân İbn Uyeyne (198/813), Hammâd İbn Zeyd (179/795), Süleymân İbn Tarhan et-Teymî (143/760), Hişâm İbn Urve (145/762), el-A'meş (147/764), Humejd et-Tavîl (142/759), Yahya İbn Saîd el-Ensârî (144/

6 Yâkût, Mu'cemu'l-buldân, IV, 509.

6a İbn Kuteybe, a.g.e., 223; el-Bustî, Meşâhiru ulemâ'î'l-emsâr, 195; el-Hatîbu'l-Bağdâdî, a.g.e., X, 168; İbn Hallikân, Vefayâtu'l-a'yân, III, 34; İbnu'l-Esir el-Kâmil fi't-târih, VI, 159.

6b el-Bustî, a.g.e., 195; el-Mes'ûdî, Mürücu'z zeheb, II, 350.

6c el-Leknevî, el-Fevâidu'l-behiyye, 104.

7 ez-Zehabî, Tezkiratu'l-huffâz, I, 276.

8 İbn Abdî'l-Berr, Câmiu beyâni'l-ilm, I, 115.

761), Mûsâ İbn Ukbe (141/758) gibi asrın en meşhur hadîs imamlarına rastlamaktayız⁹.

Hicrî II. asrın önemli muhaddislerinden Ma'mer İbn Râşid (153/770), el-Evzâi (157/773), el-Leys İbn Sa'd (175/791), Ebû Avâne (175/791), Saîd İbn Ebî Arûbe (156/772) de, İbnu'l-Mübârek'in üstadları arasında yer almaktadır. Mâlikî mezhebinin müessisi Malik İbn Enes (179/795)'ten de hadis almış ve onun meşhur eseri el-Muvatta'ı kendisinden rivâyet etmiştir¹⁰.

İbnu'l-Mübârek'in Râvileri :

Binlerce üstaddan hadis almış olan İbnu'l-Mübârek'ten, hocaları ve akranlarının da arasında bulunduğu çok sayıda âlim, hadis nakletmişlerdir. Bunlar arasında Süfyan es-Sevrî, Ma'mer İbn Râşid, Ebu İshak el-Fezârî (185/801), Fudayl İbn İyâd (187/802), Mu'temir İbn Süleymân, el-Velîd İbn Müslim (195/810), Süfyân İbn Uyeyne, Abdurrahmân İbn Mehdî (198/813) sadece bir kaçıdır¹¹.

Hadis ilminin önde gelen imamlarından Nuaym İbn Hammâd (228/842), Abdurrezzâk İbn Hemmâm (211/827), Abdullah İbn Osmân Abdân (221/835), Yahya İbn Maîn (233/847), Ebu Bekr İbn Ebî Şeybe (239/852) İbnu'l-Mübârek'in ravileri arasında yer almaktadırlar¹². İmam eş-Şâfiî (201/816) de İbnu'l-Mübârek'ten hadis almıştır¹³. Ebu Hanîfe (150/767)'nin talebelerinden ve Hanefî mezhebi imamlarından olan Muhammed İbnu'l-Hasen eş-Şeybânî (189/805)'nin Horasan'lı olarak hadis aldığı üstadı, Abdullah İbnu'l-Mübârek'tir^{13a}.

Eserleri :

İbnu'l-Mübârek, hicrî II. asrın önde gelen müelliflerinden biridir. Hadis ilminin çeşitli dallarında eserler vermiştir. Onun eserlerinin bir

9 Uzun bir liste için bkz. el-Hatibu'l-Bağdâdi, a.g.e., X, 152; İbnu'l-Cevzi, Sıfatu's-safve, IV, 146; ez-Zehabi, a.g.e., I, 275; İbn Hacer, Tehzibu't-tehzib, V, 382-383.

10 İbn Hallikân, Vefayâtu'l-a'yân, III, 32.

11 el-Hatibu'l-Bağdâdi, a.g.e., X, 152-153; İbn Hacer, a.g.e., V, 383.

12 A.g.e., V, 383-384.

13 el-Beyhakî, Menâkibu's-Şâfiî, II, 315.

13a el-Kevserî, Bülûgu'l-emânî, 8.

kısmı zamanımıza kadar gelmiştir. Müellifimizin yaşadığı asır, islâmî ilimlerin teşekkül dönemi olmaktadır. Aynı zamanda, asrın başlarından itibaren yaygınlaşarak devam eden resmî tedvin faaliyetlerini, hadislerin tasnifinin takip ettiğini hatırlamalıyız.

Abdullah İbnu'l-Mübarek, Horasan ve Merv civarında hadisleri ilk tedvin eden imam olmasının yanında, onları bâblara ayırıp tasnif eden bir musannif olarak da anılmaktadır¹⁴. Aynı zamanda, İbnu'l-Mübarek'in «el-Erbaûn», «Kitâbu'z-zühd ve'r-rekâik», «Kitâbu'l-birr ve's-sîle» ve «Kitâbu'l-cihâd» adlı eserleri, kendi sahalarının tek konulu ilk kitaplarıdır.

İbnu'l-Mübarek'in diğer eserleri de şunlardır: Kitabu's-sünen fi'l-fıkh, Kitabu't-tefsîr, Kitabu't-târih, el-Musned¹⁵.

Bu eserlerden, Kitâbu'z-zühd ve'r-rekâik, Kitabu'l-cihâd, Kitâbu'l-birr ve's-sîle zamanımıza kadar gelenlerdir¹⁶. Kitabu'z-zühd, Habîbu'r-Rahmân el-A'zamî'nin tahkik ve ta'liki ile¹⁷, Kitabu'l-cihâd ise Nezîh Hammâd'ın tahkik, ta'lik ve tahrîci ile neşredilmiş bulunmaktadır¹⁸.

İlmî Şahsiyeti :

İbnu'l-Mübarek, hadis ilmi başta olmak üzere, islâmî ilimlerin değişik dallarında söz sahibi olan bir hüviyete sahiptir. Eserleri ve kendisinden nakledilen haberler bunu isbat edici mahiyettedir. Muasır olan âlimler kadar, ilminden faydalanmış bulunan muahhar müellifler de kendisinden sitayişle bahsetmektedirler. İbnu'l-Mübarek'i ciddî mânâda tenkit eden veya hakkında cerhe delalet edici bir söz söyleyene rastlamış değiliz. Asrımız müelliflerinden Ahmed Emîn'in, İmam Müslim'e atfen ona yönelttiği haksız bir tenkidi¹⁹, yine günümüz müelliflerinden olan Mustafa es-Sibâî, ciddî ve tutarlı bir reddiye ile cevaplamış bulunmaktadır²⁰.

14 er-Râmehurmuzî, el-Muhaddisu'l-fâsil, 611-612.

15 Bkz. İbnu'n-Nedim, el-Fihrist, 228; Hacı Halife, Keşf, I, 57; II, 1410; Kehhâle, Mu'cemu'l-müellifin, VI, 106; Sezgin, GAS, I, 95-96; el-Kettâni, er-Risâletü'l-müstatrafe, 48, 102.

16 Yazma nüshaları hakkında bilgi için bkz. Sezgin, a.g.e., I, 95-96.

17 Kitâbu'z-zühd ve'r-rekâik, ilk olarak 1966 senesinde Hindistan'da neşredilmiş, daha sonra Beyrut'ta da bir ofset baskısı yapılmıştır.

18 Kitâbu'l-cihad, 1391/1971 senesinde Beyrut'ta neşredilmiştir.

19 Ahmed Emin, Fecru'l-islâm, 212.

20 Mustafa es-Sibâî, es-Sünne, 249-254.

İbnu'l-Mübârek, ilimdeki prensibini, şu şekilde ifade etmektedir : «İlmin başlangıcı niyettir; sonra dinlemek, daha sonra anlamak ve hıf-zetmek gelir. Bundan sonra bildiği ve öğrendiği ile amel etme, en sonunda ise ilmini neşretme gelmelidir»²¹. O'na göre, âlim kişi, ilk önce ve mutlaka Allah'ın haram kıldığı şeylerden sakınmalıdır²².

İbnu'l-Mübârek, değişik çevrelere mensup âlim ve muhaddisler tarafından takdir edilmiş ve onun imamlığında ittifak hasıl olmuştur. Şu'be İbnu'l-Haccâc (160/776), «İbnu'l-Mübârek gibisi bize gelmiş değildir»²³ derken, Ebu İshak el-Fezârî, İbnu'l-Mübârek'in âlimlerin imamı olduğunu söylemektedir²⁴. Süfyân İbn Uyeyne de, onu, fakih, âlim, âbid, zâhid, hadiste üstâd, şecâat sahibi, şâir bir kişi olarak tanıtır²⁵. Suayb İbn Harb (197/812)'e göre, İbnu'l-Mübârek, kendisi gibi biriyle karşılaşmamıştır²⁶. Ahmed İbn Hanbel, yaşadığı asır itibariyle, ilme, İbnu'l-Mübârek'ten daha düşkün birinin olmadığını, hadis ilminde söz sahibi ve hâfız olduğunu söyler²⁷. İbnu'l-Mübârek, ilimle meşgul olmayı, sahabe ve tabiunla sohbet etmek telâkkî etmektedir²⁸.

İbnu'l-Mübârek'in zühd ve takvâ hayatı da ümmet için örnek olacak karakterdedir. Biz bu konuya girmek istemiyoruz. Süfyân es-Sevri'nin şu sözleri çok dikkat çekicidir: «Sahabe ile İbnu'l-Mübârek'in hallerine baktım, sahabenin Hz. Peygamber (s.a.v.) ile sohbet edip, O'nunla Gazvede bulunmuş olmalarının dışında, ona bir üstünlüklerini görmedim»²⁹

İlim İçin Seyahatları :

İlim için, özellikle hadis öğrenimi için yapılan uzun seyahatlara rastlamaktayız. Bunlara genellikle «rıhletu'l-ilm» veya «rıhletu'l-hadis» denilmektedir. Her büyük hadis imamının hayatında seyahat yıllarına

21 İbn Abdi'l-Berr, *Câmiu beyâni'l-ilm*, I, 66.

22 Ebu Nuaym, *Hilyetu'l-evliyâ*, VIII, 167.

23 İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzib*, V, 385.

24 İbn Ebi Hâtim, *Takdimetu'l-cerh*, 265.

25 A.g.e., 262; İbn Hacer, a.g.e., V, 385.

26 ez-Zehebi, a.g.e., I, 276.

27 İbn Hacer, a.g.e., V, 384.

28 el-Hatibu'l-Bağdâdi, *Takyidu'l-ilm*, 126.

29 el-Hatibu'l-Bağdâdi, *Târihu Bağdad*, X, 163; İbnu'l-Cevzi a.g.e., IV, 138; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 178.

(Wanderjahr) rastlamamız bizi şaşırtmamalıdır. Çünkü bu seyahatler, özellikle hadis alimleri için, ilmin vazgeçilmez şartları arasındadır. Yakın çevredeki alimlerden ilim alındıktan sonra uzak çevreye çıkmak, hadis ilminin âdâbındandır³⁰. Bu seyahatlar, henüz sahabe zamanında bile başlamıştı. İlim için seyahat eden pek çok sahabeye rastlamaktayız.

İlim için yapılan bu seyahatlar asırlar boyu devam etmiş ve islâmlaşan ülkelerin her yerine, üşenmeden giden hadisçiler olmuştur. Meşhur muhaddis eş-Şa'bî, ilimden bir kelime öğrenmek için, bir kimsenin, Şam'ın en uzak köşesinden Yemen'in en uzak yerine seyahat etmesinin, zâyi olmuş bir emek sayılmayacağını kabul etmektedir³¹. Bu seyahatların çeşitli bölgelerdeki hadislerin bir araya getirilmesi, sahih rivayetlerle zayıflarının ayrılması, hadis ravilerinin birbirlerini tanınması, itikad ve amel birliğinin sağlanması gibi konularda büyük faydaları bulunmaktadır³².

İbnu'l-Mübârek de, her büyük hadisçi gibi, pek çok ilmî seyahatlara çıkmıştır. İbn Sa'd (238/852), O'nun Irak, Hicaz, Şam, Mısır ve Yemen bölgelerine seyahatlar yaparak çok sayıda hadisi semâ tarikiyle aldığını bildirir³³. Sayılan bu yerler, asrın ilim merkezleri idi. Nitekim İbnu'l-Mübârek, Merv'deki büyük evini ve kendisinin etrafındaki kalabalık bir cemaati bırakarak, daha çok ilim öğrenmek ve ulemanın geleneğine uyararak diğer beldelerdeki hadisleri alabilmek için oradan ayrılıp Kûfe'ye gelmiştir³⁴.

İbnu'l-Mübârek'in defalarca hacca gitmiş olması, kendisine, pek çok ülkenin alimleri ve hadisçileri, râvileri ile görüşüp tanışma ve ilim alma, ilmî müzakereler yapma imkânı sağlamış olmalıdır. Nitekim, Mescidu'l-Haram'a gelişinde kendisini, Fudayl İbn İyâd, etrafındakilere, «bu, şark ve garb ehlinin ve bu ikisi arasında kalan ülkelerin âlimi İbnu'l-Mübârek'tir» diye tanıtmıştır³⁵.

Ahmed İbn Hanbel, İbnu'l-Mübârek'in Yemen, Mısır, Şam, Basra

30 İbnu's-salâh, Ulûmu'l-hadis, 222.

31 İbn Abdî'l-Berr, a.g.e., I, 114.

32 Subhî's-sâlih, Ulûmu'l-hadis, 50-72. sayfalar arasında derli toplu bilgiler vermektedir.

33 İbn Sa'd, et-Tabakâtü'l-kübrâ, VII, 372.

34 İbnu'l-Cevzî, a.g.e., IV, 134-135.

35 el-Hatîbu'l-Bağdâdi, Târihu Bağdâd, X, 156.

ve Kufe'ye yaptığı ilmi seyahatlarda, büyükten ve küçükten ilim alarak önemli bir hadis malzemesini toplamış olduğuna dikkat çekmektedir³⁶.

er-Râmehurmuzî (360/970), ilim için seyahat edenleri önce beş tabakaya ayırmakta, birinci tabakanın ilk sırasında İbnu'l-Mübârek'i de saymaktadır³⁷.

Abdulah İbnu'l-Mübârek, cihad münasebetiyle gittiği yerlerde de hadis ve ilim öğretimiyle meşgul olmuştur. Ebû Üsâme, O'nun Tarsus'a cihada gelmişken, hadis nakliyle meşgul olduğunu ve talebelere ilim öğrettiğini nakletmektedir³⁸. Böylece İbnu'l-Mübârek, hem gittiği yerlerin ilmini öğrenmiş, hem de kendi ilmini oralara götürmüştür. Cihadla ilmi bir arada mütâlâa etmesi ise, ilmin de bir nevi cihad olduğu anlayışına sahip oluşuna delil kabul edilmelidir.

Talebu'l-İlme Verdiği Önem :

İslâmiyetin ilim öğrenme ve öğretmeye verdiği önem, herkesin bildiği bir gerçektir. Kur'anı Kerim'in pek çok ayetleri ile Hz. Peygamber (s.a.v.)'in yüzlerce hadislerinde ilim öğrenim ve öğretimine temas edilmiş bulunmaktadır.

İbnu'l-Mübârek, «eğer nafîle namaz kılmanın, hâdis öğreniminden daha faziletli olduğunu bilseydim, hadis rivayet edip öğrenmezdim» der³⁹. Bu ifadeler, onun, ilim öğrenme ve öğretmeyi bir ibadet kabul ettiğini göstermektedir. Bu anlayış, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in, «âlimin âbide üstünlüğü, benim size karşı olan üstünlüğüm gibidir»⁴⁰ hadisine de uygun düşmektedir. Burada ibadeti küçümseme değil, aksine, ilmin de ibadet kadar zaruri olduğunu ve bir ibadet niyetiyle öğrenilmesi gerektiğini vurgulama vardır.

İbnu'l-Mübârek'e göre, gerçek insanlar alimler, hakîkî melikler zâhidler, insanların en bayağı olanları ise, dini vasıta yaparak karınlarını şişirenlerdir⁴¹.

36 İbn Ebi Hâtim, *Takdimetu'l-cerh*, 262-263; el-Hatîbu'l-Bağdâdî, *er-Rihle fi talebi'l-hadis*, 91.

37 er-Râmehurmuzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, 2.

38 Ebû Naym, a.g.e., VIII, 165.

39 el-Hatîbu'l-Bağdâdî, *Şerefu ashâbi'l-hadis*, 113.

40 et-Tirmizî, *es-Sünen*, ilm, 19.

41 İbnu'l-Cevzî, a.g.e., IV, 140.

Zamanının fazlasını Kur'ân veya ilim öğrenmekten hangisine ayırmasını tavsiye edeceğini soran bir kişiye, «namazın sahih olacak kadar Kur'ân biliyor musun?» diye sormuş, «evet» cevabını alınca, «o halde gününün fazlasını, kendisi ile Kur'ân anlaşılan ilim öğrenmeye ayır» tavsiyesinde bulunmuştur⁴².

İlim öğrenmeye istîdâtlı olup, maddî imkânsızlık içinde olanlara yardım etmeyi dînî bir vecîbe kabul etmiş ve «nübüvvetten sonra, ilmi yaymaktan daha faziletli bir başka şey bilmiyorum» demiştir⁴³.

İlmi, ehli olana vermek de öğretimde dikkat edilmesi gereken hususların başında gelir. İbnu'l-Mübarek, ehli olmayanlara ilmi tevdi etmemiştir. Ahmed İbn Ebi'l-Havâri (246/860)'nin naklettiğine göre, İbnu'l-Mübarek, kendisinden ilim öğrenmeye gelen Benû Hâşim'li bir adamı ilim öğrenmeye ehil görmediği için onunla meşgul olmamış, adam ayrılıp gitmek istediğinde ise özengisini tutmak üzere binitinin yanına kadar gelmiştir. Adamın, «özengimi tutuyorsun, fakat bana hadis öğretmeyi uygun bulmuyorsun» demesine karşılık, «ben bedenimi sizin için alçaltabilirim, fakat sizin için hadisi alçaltamam» cevabını vermiştir⁴⁴.

Bir başka defa, yolda giderken kendisine hadis soran birine, «bu davranışınız ilmin vakarından değildir» demiştir. Bısr İbnu'l-Hâris, «O'nun bu tavrı çok hoşuma gitmişti» diyor⁴⁵.

İbnu'l-Mübarek, ilim öğrenmede edebin ilk sırada yer aldığını kabul etmektedir. O'na göre, çok ilimden ziyâde az edebe muhtacız. Ârif için edeb, mübtedî için tevbe gibidir. Edeb kişinin nefsinin, yani kendisini bilmesidir⁴⁶.

Hadis İlimindeki Mevkii :

Esasen, buraya kadar anlattıklarımız onun ilimdeki mevkiine ışık tutucu mahiyettedir. Burada özellikle hadis ilmindeki yerini ve bazı düşüncelerini aksettirmeye çalışacağız. Ebu Üsâme (201/816), «hadisçiler arasında İbnu'l-Mübarek'in mevki, insanlar arasında emîru'l-mü'minî-

42 Ebû Nuaym, a.g.e., VIII, 165.

43 İbnu'l-Cevzi, a.g.e., IV, 138.

44 ez-Zehebi, Tezkiratu'l-hufzfâz, I, 277.

45 Ebu Nuaym, a.g.e., VIII, 166.

46 el-Kuşeyri, er-Risâle, II, 561.

nin mevkii gibidir» der⁴⁷. Fıkhu'l-hadis bilgisini, hadis ilimlerinin meyvesi kabul eden el-Hâkim en-Nisâbûrî, bu sahada mütehasıs olan âlimler arasında İbnu'l-Mübârek'e de yer vermektedir⁴⁸.

el-Kütübü's-sitte râvilerinden olan İbnu'l-mübârek, adalet, sıdk ve emanetle meşhur olup, tezekiyelerine ihtiyaç duyulmayacak derece şöret sahibi olan hadisçiler arasında yer alır⁴⁹. Ali İbnu'l-Medîni, hadis ilminin iki kişiye varıp dayandığını, bunların Abdullah İbnu'l-Mübârek, sonra da Yahyâ İbn Maîn olduğunu söylemektedir⁵⁰. İbnu'l-Mübârek'in kâtibi Seleme İbn Süleyman (203/818), Horasan'da Abdullah denilince, İbnu'l-Mübârek'in anlaşılması gerektiğine işaret eder⁵¹.

Yahya İbn Maîn'e, Ma'mer'den hadis nakli hususunda Abdurrezzâk'ın mı yoksa İbnu'l-Mübârek'in mi daha güvenilir olduğu sorulunca, «İbnu'l-Mübârek, Abdurrezzâk ve onun memleketinin topyekun halkından daha hayırlıdır. Abdurrezzâk'ı Abdullah'la bir araya getiriyorsun ha!... Abdullah, müslümanların önde gelen efendilerinden biridir» demiştir⁵².

Hadislerin yazılmasına taraftar olan İbnu'l-Mübârek'in, Horasan ve ve Merv taraflarının ilk müdevvini olduğuna daha önce işaret etmiştik. Ancak, hadislerin yanına kendi sözlerinin yazılmasına asla razı olmamış, böyle bir hâdise ile karşılaştığı zaman, kendi elleri ile o yazıyı kazıyarak, «ben kimim ki, sözlerim yazılsın» demiştir⁵³. Böylece hem hadis ilmindeki yazma prensibini, hem de hadisleri, hadisin dışındaki sözlerden koruma yönündeki gayretini görmüş olmaktadır.

İsnada Verdiği Önem :

İsnad, bir sözü, söyleyenine kadar çıkarmaktır. Sened kelimesi de aynı manâda kullanılmaktadır. İbn Cemâa, muhaddislerin bu iki terimi aynı şey için kullandıklarını söyler⁵⁴. Hadis metnini ilk kaynağa kadar

47 el-Hatibu'l-Bağdâdi, Târihu Bağdâd, X, 156. Bir başka varyantı için bkz. ez-Zehebî, Tezkiratu'l-huffâz, I, 276.

48 el-Hâkim, Ma'rifetu ulûmi'l-hadis, 66.

49 el-Hatibu'l-Bağdâdi, Târihu Bağdâd, X, 164.

50 el-Hatibu'l-Bağdâdi, Târihu Bağdâd, X, 164.

51 İbnu's-Salâh, Ulûmu'l-hadis, 329.

52 el-Hatibu'l-Bağdâdi, a.g.e., X, 165.

53 İbnu'l-Cevzi, a.g.e., IV, 135.

54 el-Kâsımî, Kavâidu't-tahdis, 202.

ulaştıran silsileye bu ad verilmektedir. Hz. Peygamber (s.a.v.)'den bir hadisin geliş yolu, bunu nakleden kimsenin; hangi metolla ve nasıl işittiği işiten kişilerin halleri, hadisçiler tarafından başlangıçtan itibaren titizlikle ele alınmış ve incelemeye tabi tutulmuştur. Herhangi bir haberin doğru ve kabul edilebilir olması için, sağlam bir sened zarûridir. Aksi taktirde haber mualleldir ve bir kıymet ifade etmez.

Hadis imamları özellikle sened üzerinde ciddiyetle durmuş, neredeyse hadisin makbûliyetini sırf onun sağlamlığına bağlamışlardır.

Abdân İbn Osman, İbnu'l-Mübarek'in isnadla ilgili şu sözlerini nakletmektedir: «İsnâd dindedir. Şayet isnâd olmasaydı, dileyen dilediğini söylerdi. Bu gibilere, «sana bunu kim rivâyet etti?» diye sorulunca da, ne yapacağımı şaşırır kalırdı»⁵⁵. Bu sözler, onun isnâda ne kadar önem verdiğini gösterdiği gibi, rivâyet ettiği hadislerin güvenilirliğini de ifade eder. İbnu'l-Mübarek, hadisleri aldıkları zevât ile alâkalı hususlarda, kat'î dikkat ve ihtimam gösteren hadisçiler arasında yer alır⁵⁶

İbnu'l-Mübarek'e göre, dinini isnadsız arayan kimse, merdivensiz evinin damına çıkmak isteyen adama benzer⁵⁷. Bu hassasiyet, bütün hadis imamları tarafından gösterilmiştir.

Onların konu ile ilgili tavırları ve sözleri, ricâl kitaplarının yanında, usul-i hadisle ilgili eserlerde de zikredilir

İbnu'l-Mübarek, hadisteki isnadı, canlıdaki ayağa benzetmiştir. Ayağı olmayan kimsenin ayağa kalkmasının mümkün olmayışı gibi, isnadı sahih olmayan bir hadis de canlılığını koruyamaz⁵⁸.

Hadis ilminin önde gelen imamlarından ez-Zehebi, İbnu'l-Mübarek'in hadislerinin kendisine âli isnadla ulaştığını, icâzetinde onunla kendisinin arasında altı kişi bulunduğunu bildirerek, bununla iftihar eder⁵⁹.

55 Müslim, *es-Sahih*, I, 15 (mukaddime). Değişik rivayet tarikleri için bkz. el-Hâkim, *Ma'rifetu ulûmi'l-hadis*, 231; el-Hatibu'l-Bağdâdi, *Şerefu ashâbi'l-hadis*, 41; el-Busti, *el-Mecrûhin*, I, 26; ez-Zehebi, *a.g.e.*, III, 1054.

56 Sıddiki, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, 70.

57 el-Hatibu'l-Bağdâdi, *a.g.e.*, 42; el-Kifâye, 558.

58 en-Nevevi, *Şerhu Sahihi Müslim*, I, 117.

59 ez-Zehebi, *a.g.e.*, I, 275.

İbnu'l-Mübârek, isnadın en tercih edilenini şöyle kabul etmektedir: «Süfyan es-Sevrî → Mansûr → İbrahim → Alkame → Abdullah İbn Mes'ûd». el-İclî ve Nesâî de böyle kabul ederler⁶⁰.

Muhaddisler, isnâdı, hadis vaz'ının (uydurmanın) ehemmiyetli bir mâniyası saymaktadırlar⁶¹.

Cerh Ve Ta'dil İmamlarından Olması ve Hadis Ravilerini Tanımadaki Mahareti :

İsnad bilgisi, hadisin ravilerini tanımayı zarûri kılar. İbnu'l-Mübârek, bu konuda meşhur olan imamlardan biridir. Cerh ve ta'dil ilmi, kendine has tabirleri bulunan, ravilerin her türlü kusur ve meziyetlerinin ele alındığı bir ilim dalıdır⁶². Tâbiundan sonraki tabakada, İbnu'l-Mübârek bu ilim dalının önde gelen ismidir. O'nu İbn Uyeyne ve Abdurrahmen İbn Mehdî takip etmektedir. Yahyâ İbn Main ve Ahmed İbn Hanbel ile bu ilim zirveye ulaşır⁶³. Özellikle hicrî ikinci asır, ravilerin hallerinin ciddiyetle tartışıldığı, mevsûkiyetlerinin münakaşa edildiği bir karakter taşır⁶⁴.

Hadis ravilerinin her türlü kusurlarının ortaya konulması, bütün alimler tarafından dînî bir vazife kabul edilmiştir. en-Nevevî, ravilerin cerhinin caiz, hattâ ihtiyaç hissettiren bir sebep varsa vacip olduğunu, bu konuda ittifak bulunduğunu söylemektedir⁶⁵. Çünkü bu vazife, dini korumak için yapılmaktadır.

el-Muallâ İbn Hilâl'in hadiste yalan söylediğini açıklayan İbnu'l-Mübârek'e, sûfilerden biri «gybet ediyorsun» deyince, «sus be adam!.. Biz de bildiğimizi açıklamazsak, hakla batıl nasıl ayırdedilecek?» cevabını verir⁶⁶. Yalancılardan olan Abdullah İbn Muharrer için, «Cennet'e girmekle İbnu'l-Muharrer'e kavuşmak arasında muhayyer bırakılsam, önce ona kavuşmayı, sonra Cennet'e girmeyi isterdim. Onu görünce, bir devenin pisliği bana ondan daha sevimli geldi» demektedir⁶⁷.

60 el-Hatibu'l-Bağdâdi, a.g.e., 564.

61 Sezgin, Buhari'nin Kaynakları, 26.

62 Subhi's-Sâlih, Ulûmu'l-hadis ve mustalahuh, 109.

63 Aynı yer.

64 Sıdiki, a.g.e., 71.

65 el-Kasımî, a.g.e., 110.

66 el-Hatibu'l-Bağdâdi, a.g.e., 91.

67 ez-Zehebî, Mizânu'l-i'tidâl, II, 500.

Abbâd İbn Kesir'in dinî yönden iyi bir insan olduğunu bildirmesine karşılık, «sakın ondan hadis almayınız» diyerek, hadis alınacak ravinin vasfını tayin etmiş oluyordu⁶⁸. Kişinin dindar oluşu, hadisinin alınabilmesi için yegâne şart değildi.

İbnu'l-Mübârek'in, ravilerin değişik hallerini hassasiyetle takip edip ayırdığını da görmekteyiz. Hasen İbn İsa'ya şunları söylemiştir: «Cerrir'in yanına gelince, ilminin hepsini yaz; sadece üç kişinin hadisini ondan yazma : Ubeyde İbn Muattib, es-Serî İbn İsmâil ve Muhammed İbn Salim'in hadislerini yazma». Bu üç kişi, zayıf ve terk olunmakla ma'ruftur⁶⁹.

Nuaym İbn Hammad, İbnu'l-Mübârek'e, Amr İbn Ubeyd'in rivayetlerinin terkedilmesinin sebebini sormuş; o da, «kaderiye mezhebine davet ederdi» cevabını vermiştir⁷⁰. Böylece bid'atına davet eden ravinin hadisinin kabul edilmeyeceğini ifade etmiş olmanın yanında, bir ravinin hadisinin reddedilmesinin sebeplerini bilmenin gereğine de işaret etmiş bulunmaktadır.

İbnu'l-Mübârek'in kişileri tek tek değerlendirmesinin pek çok misâline rastlamak mümkündür. Bunların her birine işaret etme imkânımız olmadığı gibi, lüzum da yoktur. İbnu'l-Mübârek, hadisin sıhhatini isnadının âli olmasına değil, ricâlinin mevsûkiyetine bağlar. Etbâu't-tabiin tabakasından, cerh ve ta'dil ile ilgili verdiği hükümler umumun kabulüne layık görülenlerin başında İbnu'l-Mübârek gelmektedir⁷¹.

İbnu'l-Mübârek, dört sınıf insanın dışındakilerden hadis yazılabileceğini söylemiştir. Hadisleri kabul edilmeyen dört sınıf: aşırı hata yapan ve hatasından dönmeyen kimse, yalancı olan kişi, hevâ ehlinde olup bid'atına davet eden bid'atçı, ezberlemediği halde, ezberinden rivayet edenlerdir⁷². İbnu'l-Mübârek, izalesi mümkün olmayan bir kusuru kendisine ulaşmadıkça, bir ravinin hadisini terk etmemiştir⁷³. Kendisine, «kimlerin hadisini alalım?» diye sorulduğunda, «Allah için ilim öğrenen, isnadında sıkı davranan kimseden alınız. Bir kimse, sika olan birinden hadis alır, fakat aldığı kimse sika olmayandan almış olabilir; sika olmayan birinden alır, fakat o sikadan almış olabilir. Gerekli olan ve kabul edilen, sikanın sikadan aldığı ilimdir» cevabını vermiştir⁷⁴.

68 Müslim, es-Sahih, I, 18 (mukaddime).

69 en-Nevevi, a.g.e., I, 159.

70 İbn Ebi Hâtim, a.g.e., 273.

71 Ahmed Naim, Tecrid mukaddimesi, 353.

72 el-Hatibu'l-Bağdâdi, a.g.e., 227.

73 İbn Ebi Hâtim, a.g.e., 270.

74 ez-Zehabi, Tezkiratu'l-huffâz, I, 277.

İbnu'l-Mübârek, râfîzîlerin rivâyetlerini kabul etmemiştir. Râfîzî olan Amr İbn Sâbit için, «ondan rivayet etmeyiniz, zira o selefe sebbedirdi» demiştir⁷⁵. Râfîzîler hakkında muhaddislerin hemen hemen tamamı İbnu'l-Mübârek gibi düşünüp hareket etmişlerdir. İbnu'l-Mübârek, bid'at fırkalarına mensup olup da, bid'atına davet etmeyenlerden hadis almıştır⁷⁶.

Pek çok hadis imamı gibi, İbnu'l-Mübârek de tedlis yapan ravileri şiddetle kınamış ve rivayetlerini kabul etmemiştir. «İnsanlara şirin göstermek için hadislerinde tedlis yaptı, fakat Allah tedlisi asla kabul etmez» mealindeki beyit ona aittir⁷⁷. Tedlis, çok dar manasıyla, râvînin kusurunu gizlemektir. Bu kusur sebebiyle gizleyiş, çeşitli şekillerde olabilir. Usul kitaplarında konu ile ilgili detaya yer verilir. el-Hakim, imamları tedlis yapmayan beldeleri sayarken, bunlar arasında Horasan'ı da zikretmektedir⁷⁸. İbnu'l-Mübârek'in Horasan'ın büyük imamlarından olduğunu tekrar hatırlayalım.

İbn Ebî Hâtîm (327/937), Abdullah İbnu'l-Mübârek'i, hadis ilminin önde gelen mütehasıs alimleri (el-ulemâu'l-cehâbize) arasında sayar⁷⁹. Abde İbn Süleyman (236/850)'ın anlattığına göre, İbnu'l-Mübârek'e, «bu uydurma hadislerle halimiz ne olacak?» diye sorulmuş, o da, «sahih olanla sakîm olanı birbirinden ayırma gücüne sahip mütehasıs alimler bunun için yaşıyorlar ya!» cevabını vermiştir⁸⁰. Zamanın halifesi Hârûn er-Reşîd, bir zındığın öldürülmesini emretmişti. Zındık, «sizin arınıza uydurup soktuğum bin hadisten ne haber? Oysa Peygamber, onların bir harfini bile söylemedi, ama ben onlarla helâli haram, haramı helâl yaptım» deyince, halife Hârûn, «ey Allah'ın düşmanı, Ebü İshâk el-Fezâri ve Abdullah İbnu'l-Mübârek gibi alimler varken sen kim oluyorsun ki? Onlar, bütün hadislerin sahihini sakîminden harf harf ayırıp ortaya koymuşlardır»⁸¹ diyerek, onun ilimdeki yerine işaret etmişti. Bu hâdise, adı geçen halife tarafından ulemanın korunup üstün tutulduğunun da bir delilini teşkil eder. Ayrıca, o devirde hadislerin sahih ve sakîminin birbirinden ayrılması olduğunu ve mü'minlerin emiri olan halifenin de bunu bizzat takip ettiğini söylemek mümkündür.

75 ez-Zehebi, Mizânu'l-i'tidâl, III, 249.

76 el-Hatibu'l-Bağdâdi, a.g.e., 204.

77 el-Hâkim, a.g.e., 103.

78 A.g.e., 111.

79 İbn Ebî Hâtîm, a.g.e., 262.

80 el-Hatibu'l-Bağdâdi, a.g.e., 80.

81 ez-Zehebi, Tezkiratu'l-huffâz, I, 273.

İmam-ı Azâm Ebû Hanîfe ile İrtibatı :

İbnu'l-Mübarek, Hanefî Mezhebi'nin müessisi olan İmam-ı Azam Ebu Hanîfe en-Nu'mân İbn Sâbit (150/767) ile görüşmüş ve kendisinden rivâyette de bulunmuştur⁸². Ebû Hanîfe'nin ashâbı arasında onun hususî bir yeri vardır. O, eserini Ebu Hanîfe'nin fıkıh bâblarına göre tasnif etmiştir⁸³. Kendisinin Ebû Hanîfe'den fıkıh aldığı kesindir. Nitekim o, «insanların en fakîhi Ebû Hanîfe'dir. Fıkıhta onun benzerini görmedim. Şayet Alah, beni Ebû Hanîfe'ye kavuşturmamış olsaydı, ben de sâir insanlar gibi sıradan biri olurum. O, vera' sahibi, cömert, meseleler üzerinde son derece anlayışlı bir kimse idi» demektedir⁸⁴.

İmâm-ı Azam'ın talebelerinden olan İbnu'l-Mübarek, fıkıhı ve fikhî tefekkürü ondan öğrendi. İmam-ı Azâm vefat edince, Medîne'de İmam Mâlik'in yanında fıkıha çalıştı. Böylelikle onun ichtihad usulü, her iki yolun birleştirilmesinden meydana geldi. Bu yüzden onu Hanefî sayarlar. Mâlikîler de kendi tabakât kitaplarında ona yer ayırırlar⁸⁵. İbnu'l-Mübarek ise, «benim nezdindeki fıkıh, Ebû Hanîfe'dendir» der⁸⁶ ve Ebû Hanîfe'den daha hayırlı birini kesinlikle görmediğini söyler⁸⁷.

Ebû Hanîfe için söylediği bir şiirde şöyle demektedir: «Müslümanların imamı Ebu Hanîfe, sahifelere yazılmış âyetler gibi, sözündeki yumuşaklığın tesiriyle, ülkeleri ve o ülkelerde yaşayanları zinetlendirmiştir. Ne Irak'da, ne şark ve garbdâ, ne de Kûfe'de O'nun bir benzeri yoktur»⁸⁸.

İbnu'l-Mübarek'in, Horasan'lı hemşehrilerinden müteşekkil heyetlerle de Ebû Hanîfe'ye geldiği ve bir takım sorular tevcih ettiği olmuştur. Böyle bir hâdiseye şahit olan Ali İbn Müshir, bizzat İbnu'l-Mübarek'in Ebû Hanîfe'ye yönelttiği bir soru ve cevabını bize nakletmekte, cevabı çok beğenen İbnu'l-Mübarek'in, otuz defa Ebû Hanîfe'nin elini tutarak, «mezhep dediğin budur» diye ilâve ettiğini söylemektedir⁸⁹.

82 et-Temîmî, et-Tabakâtu'l-seniyye, I, 110; el-Leknevi, er-Ref'u ve't-tekmil, 105.

83 Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi, VII, 382.

84 İbn Hacer, a.g.e., X, 450.

85 ed-Dehlevî, Büstânü'l-muhaddisîn, 72

86 et-Tehânevî, Ebu Hanîfe ve ashâbuhu'l-muhaddisîn, 82.

87 et-Hatibu'l-Bağdâdî, Târihu Bağdâd, XIII, 337.

88 el-Kazvîni, Asâru'l-bilâd, 252. Değişik bir varyantı için bkz. et-Tehânevî, a.g.e., 67.

89 el-Cessâs, Ahkâmü'l-Kur'an, I, 147.

Abdân, İbnu'l-Mübârek'in şöyle dediğini nakleder: «Ben insanları, Ebû Hanîfe'yi kötü ve hoş gitmeyen bir sözle anarlarken işittiğim zaman, bu bana acı ve korkunç geliyor. Ben, bundan dolayı, Allah'ın kızgınlığından ve adâvetinin onların üzerlerine inmesinden korkuyorum»⁹⁰.

İbnu'l-Mübârek, Ebû Hanîfe'yi bir hüccet kabul etmektedir. Nitekim, «eser, yani hadisler, şayet re'y ile bilinip anlaşılacak olsaydı, re'y, Ebû Hanîfe, Mâlik ve Süfyân'ınki olurdu. Bunların da en üstünü, en ince anlayış sahibi olanı ve fıkihta en derini Ebû Hanîfe'dir. O, bu üçünün en fakih olanıdır» demektedir⁹¹.

İbnu'l-Mübârek, Ebû Hanîfe hakkında ileri geri konuşanlar ile, onu tenkid edenlerin karşısında, müdellel bir şekilde imamı müdafaa vazifesini üstlenmiş görünmektedir. Şu sözler, İbnu'l-Mübârek'e aittir: «Kendisini daha önce Beyrût'ta gördüğüm el-Evzaî'yi ziyaret edip görmek üzere Şam'a gelmiştim. Bana, «ey Horasanlı, Ebû Hanîfe diye künyelenip, Kûfe'de ortaya çıkan bu bid'atçı adam kimdir?» dedi. Bunun üzerine eve dönüp, Ebû Hanîfe'nin kitaplarına eğildim. Onlardan bir takım esaslı meseleler çıkardım. Üç gün burada kaldıktan sonra tekrar el-Evzaî'ye gittim. Camiin müezzin ve imamlığını yapan el-Evzaî'ye elimde kitap ile varmışım. Bana, «bu kitap neyin nesi?» diye sordu. Ben de kitabı kendisine verdim. Kitapta «en-Nu'man İbn Sabit dedi ki...» diye not koyduğum meselelerden birine baktı. Ezan okunduktan sonra, henüz ayakta iken, kitabın başından okudu ve kitabı kolunun altına aldı. Sonra namazı kıldırıp, kitabı baştan sona okudu. Bana dönerek, «ey Horasanlı, bu en-Nu'mân İbn Sâbit kimdir?» diye sordu. Ben, «Irak'ta kendisi ile karşılaştığım bir üstâddır» dedim. Bunun üzerine bana, «bu şeyhlerin en üstünüdür, git ve kendisinden çok şey sorup öğren» dedi. Ben de, «işte bu, senin daha önce kendisinden nehyettiğin Ebû Hanîfe'dir» diye karşılık verdim»⁹².

Allah, ondan razı olsun...

90 ez-Zehebî, Menâkıbu'l-imâm Ebi Hanîfe, 22.

91 A.g.e., 19.

92 et-Temîmî, a.g.e., I, 97.

el-Beyhaki, Ahmed İbnu'l-Huseyn, Menâkıbu's-Şâfii, Kahire, 1390/1970. thk. es-Seyyid Ahmed Sakr.

KAYNAKLAR

- Ahmed Emin, **Fecru'l-İslâm**, Kahire, 1964.
- Ahmed Naim, **Tecrid-i Sarih Mukaddimesi**, Ankara, 1961.
- el-Beyhaki, Ahmed İbnu'l-Huseyn, **Menâkıbu's-Şâfii**, Kahire, 1390/1970. thk. es-Seyyid Ahmed Sakr.
- el-Cessâs, Ebû Bekr Ahmed İbn Ali, **Ahkâmu'l-Kur'an**, Kahire, trs. thk. Muhammed es-Sadık Kamhâvî.
- el-Cezerî, Şemsu' d-Din Ebu'l-Hayr, **Gâyetu'n-nihâye fi tabakâti'l-kur-râ**, Kâhira, 1351/1932. neşr. G. Berg strasser.
- ed-Dehlevî, Abdu'l-Aziz, **Büstânu'l-muhaddisin**, terc. Ali Osman Koçkuzu, Konyâ, 1978 (teksir halinde).
- Ebu Nuaym el-İsbahânî, **Hilyetu'l-Evliyâ**, Beyrut, 1387/1967.
- Hacı Halife (Kâtip Çelebi), **Keşfu'z-zunun**, İstanbul, 1362/1943.
- el-Hâkim en-Nisâbüri, **Ma'rifetu ulûmil-hadis**, Medine, 1397/1977.
- el-Hatibu'l-Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**, Mısır, 1349/1931.
- Takyidu'l-ilm**, 1974. thk. Yusuf el-Aş.
- el-Kifâye fi ilmi'l-rivâye, Mısır, trs.
- Şerefu ashabi'l-hadis**, Ankara 1971. thk. Mehmed Said Hatiboğlu.
- er-Rihle fi talebi'l-hadis**, Beyrut, 1395/1975. thk. Nûru'd-Din İtr.
- İbn Abdî'l-Berr, **Câmiu beyânî'l-ilm ve fadlih**, Medine, 1388/1968.
- İbnu'l-Cevzi, Ebu'l-Ferec, **Sıfatu's-safve**, Haleb, 1393 H.
- İbn Ebi Hâtim, er-Razî, **Takdimetu'l-cerh ve't-ta'dil**, Haydarab, 1371/1952.
- İbnu'l-Esir, **el-Kâmil fi't-târih**, Beyrut, 1385/1965.
- İbn Hacer el-Askalâni, **Tehzîbu't-tehzîb**, Haydarabad, 1326.
- İbn Hallikân, **Vefayâtu'l-ayân**, Beyrût, trs. thk. İhsan Abbâs.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim el-Bustî, **Kitabu'l-mecrûhin**, Haleb, 1396 H. thk. Ali Muhammed el-Becâvî.
- İbn Hibbân **Meşâhiru ulemâi'l-emsâr**, Kâhira, 1379/1959. neşr. Manfred Flischhammer.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ, **el-Bidâye ve'n-nihâye**, Beyrût, 1966.
- İbn Kuteybe, el-Maârif, Beyrût, 1390 H.
- İbnu'n-Nedim, el-Fihrist, Beyrût, trs. neşr. Gustav Flügel.
- İbn Sa'd, **et-Tabakâtu'l-kübrâ**, Beyrût, trs.
- İbnu's-Salâh, **Ulûmu'l-hadis**, Medine, 1972, thk. Nuruu'd-din İtr.
- el-Kâsımî, Cemâlu'd-Din, **Kavâidu't-tahdis**, 1381/1961.
- el-Kazvinî, Zekeriyâ İbn Muhammed, **Asâru'l-bilâd ve ahbâru'l-ibâd**, Beyrut, trs.
- Kehhâle, Ömer Rıza, **Mu'cemu'l-müellifin**, Beyrût, trs.
- el-Kettânî, Muhammed İbn Ca'fer, **er-Risâletü'l-müstatrafe**, Dimaşk, 1383/1963.
- el-Kevserî, Muhammed Zâhid, **Bülûgu'l-emânî fi sireti'l-İmâm Muhammed İbnu'l-Haseni's-Şeybânî**, Mısır, 1355.
- el-Kuşeyrî, Ebu'l-Kâsım, **er-Risâle**, Kahire, 1972.

- el-Leknevi, Ebu'l-Hasenât, **et-Fevâidu'l-behiyye fi terâcimi'l-hanefiyye**, Beyrût, 1323 H.
- el-Mes'ûdi, Ali ibnu'l-Huseyn, **Mürücü'z-zeheb**, Kahire, 1384/1964.
- Müslim İbnu'l-Haccâc, **es-Sahih**, Mısır, 1374/1955. nşr. M. F. Abulbâki. en-Nevevi, Muhyi'd-Din, **Şerh alâ Sahih-i Müslim**, Bulak, 1304 H. (el-Kastalâni, İrşâdu's-sâri hâmişinde).
- er-Râmehurmuzî, el-Hasen ibn Abdi'r-Rahmân, **el-Muhaddisu'l-fâsıl**, Beyrût, 1391/1971, thk. Muhammed 'Accâc el-Hatib.
- Sezgin, Fuâd, **(GAS) Geschichte des Arabischen Shrifftums**, Leiden, 1967.
- Sezgin, Fuâd, **Buhârî'nin Kaynakları**, İstanbul, 1956.
- Siddiki, M. Zübeyr, **Hadis Edebiyatı Tarihi**, terc. Y. Ziya Kavakçı, İst. 1966.
- es-Sibâ'î, Mustafâ, **es-Sünne ve mekânetuhâ fi't-teşri'i islâmi**, Dımaşk, 1398/1978.
- Subhi's-Sâlih, **Ulûmu'l-hadis ve mustalahuh**, Beyrût, 1977.
- et-Tehânevi, Zafer Ahmed, **Ebû Hanife ve ashâbuhu'l-muhaddisûn**, Pakistan, 1391, H. thk. 'Abdu'l-Fettâh Ebu Gudde.
- et-Temimi, Takıyyu'd-Din ibn Abdi'l-Kâdir, **et-Tabakâtu's-seniyye fi terâcimi'l-hanefiyye**, Kahire, 1390/1970.
- et-Tirmizi, Ebû İsâ Muhammed, **es-Sünen**, el-Mektebetu'l-islâmiye, trs. Yâkût, el-Hamevi, **Mu'cemu'l-buldân**, Tahrân, 1965, nşr. Wüstenfeld.
- ez-Zehabi, Şemsu'd-Din, **Tezkiretu'l-huffâz**, Haydarâbâd, 1375/1955.
- ez-Zehabi, **Mizânu'l-i'tidâl**, 1382/1963.
- ez-Zehabi, **Menâkibu'l-imâm Ebi Hanife**, Mısır, trs.